

Iako sa zakašnjenjem od četiri desetljeća, treba čestitati dičnom Maestru na ovom zreлом djelu iz njegovih mladih dana. (Ovih dana je dovršio svoju novu *Poljičku pučku misu* za mješoviti zbor i orgulje, o čemu ću također pisati.) Treba čestitati i *Goranovcima* na korektnoj i nadahutoj izvedbi ovog vrlo zahtjevnog djela, kao i Dirigentu na odluci da djelo uvrsti u repertoar i izvedba sa zborom; treba čestitati isto tako *Dubrovačkim ljetnim igrama* i *Jugotonu* zbog snimanja *Mise* na gramofonske ploče.

Bilo bi dobro da se među djelima hrvatske glazbene baštine još pronalazi ovakvih i sličnih djela i da se stavljaju na programe zborova. Znamo mi i za vrlo hvaljene izvedbe *Goranovaca* i Verdijeva *Requiem*a i Beethovenove *IX. simfonije* i drugih velikih djela glazbene literature, ali ako hrvatski dirigenti i zborovi ne izvode naše autore na koncertima po domovini i osobito na svojim gostovanjima po inozemstvu — tko će ih onda izvoditi? *Hrvatska misa* po svojoj objektivnoj umjetničkoj vrijednosti i u ovakvoj visoko-kvalitetnoj izvedbi može izdržati stroge svjetske kriterije. A uostalom, zašto toliki trud, a rekao bih i trošak, samo za nekoliko domaćih izvedbi?

Svaki poznavatelj i ljubitelj hrvatske glazbe i kulture općenito trebao bi navući i slušati ovo izuzetno vrijedno djelo, a svojim domaćim i posebno stranim prijateljima poklonit će ga u raznim prigodama umjesto tolikih banalnosti koje poklanjamo, iako su skupe i kratka trajanja.

KATOLIČKA CRKVA I PRAVOSLAVLJE U DALMACIJI

Dr Mile Bogović, Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982, I—XVI + 1—188 stranica i 28 stranica slikovnih priloga

Slavko Kovačić

Susret i suodnos Katoličke i Pravoslavne Crkve u Dalmaciji u vrijeme mletačke vladavine važna je i zanimljiva tema, a ujedno tema vrlo osjetljive naravi. Zahvaljujući probuđenoj ekumenskoj svijesti danas o svemu tomu možemo potpunije govoriti i nepristranije suditi, nego nekoć u vrijeme oštih polemika potaknutih političkim i konfesionalnim napetostima, koje su možda bile na vrhuncu upravo kad je Nikodim Milaš pisao svoju *Pravoslavnu Dalmaciju* (objavljena u Novom Sadu 1901). Već ta činjenica opravdava novi pokušaj monografske obrade ove teme. Ako uzmemo u obzir još i to da je o pravoslavlju u Dalmaciji tijekom proteklih osamdesetak godina otkriveno i objavljeno prilično novih izvora, priznat ćemo pravu potrebu takve obrade. Bogović je uspio temeljito proučiti svu do sada poznatu izvornu građu o predmetu i doći do novih značajnijih dokumenata koji su mu omogućili kritičku procjenu već poznatih podataka, ispravke nekih netočnosti i razjašnjenje mnogih nejasnoća koje susrećemo u dosadašnjoj historiografiji.

Knjiga se dijeli na dva glavna dijela. Prvomu je naslov »Povijesni razvoj događaja« (str. 22—80), a drugom »Glavni protagonisti povijesnog razvoja« (str. 81—164). Prije toga su na početku knjige, kao obično, predgovor, sadržaj, popisi izvora, literature i kratica (str. V—XV) i uvod (str. 1—21), a na kraju knjige: kratki zaključak, desetak stranica dokumentarnih priloga i sažetak na talijanskom jeziku (str. 167—180), zatim kazalo osobnih imena i kazalo važnijih mjesta i stvari (str. 181—187).

U uvodnom dijelu, nakon kraćeg historiografskog pristupa, autor sažeto prikazuje dolazak pravoslavaca na područje Dalmacije u vrijeme turskih osvajanja.

nja i tursko-mletačkih ratova. Već glavni naslov knjige upozorava, da se radi o pravoslavnima doseljenim na ono područje Dalmacije kojim su vladali Mlečani. Pri tom se najčešće uzima najširi opseg zaokružen konačnim povlačenjem tursko-mletačke granice poslije drugog morejskog rata, a to je područje koje odgovara današnjem geografskom pojmu Dalmacije od Nertve do Zrmanje, dakle bez dubrovačkog dijela. Pisac pri tome posebnu pozornost posvećuje razjašnjenju izraza »Morlak« (Vlah) koji se tako često javlja u izvornoj građi pisanoj latinskim i talijanskim jezikom, a označuje sve dalmatinske Zagorce, katolike i pravoslavne, pripadali oni hrvatskoj, srpskoj ili bilo kojoj drugoj etničkoj skupini. Bogović tu napokon kritički procjenjuje podatke raznih crkvenih i državnih izvještaja i statistika iz razdoblja od sredine 17. do sredine 18. stoljeća o brojčanom odnosu katolika i pravoslavaca u pokrajini. Zaključuje da je pravoslavnih bilo gdje više, gdje manje, a svega skupa otprilike jedna šestina.

Prvi dio knjige (»Povijesni razvoj događaja«) ima dva otprilike jednaka odsjeka: »Uspjesi i neuspjesi unionističkih nastojanja« i »Otvoreno protiv unije«. U prvom od njih autor najprije govori o kolonijama Grka u Dalmaciji prije g. 1645. Stanoviti je, naime, broj obitelji vojničkih službenika grčke narodnosti i jezika živio u gradovima: Zadru, Šibeniku i Hvaru. Oni su, u to doba jedini pripadnici bizantinskog obreda u Dalmaciji, bili pod dvostrukom crkvenom jurisdikcijom: mjesnih katoličkih biskupa i titularnog filadelfijskog arhiepiskopa, ovisnog o carigradskom patrijarhu, koji je stanovao u Veneciji (gdje je živjela veća skupina Grka!). Rim i Venecija su te Grke načelno smatrali sjedinjenima s Katoličkom Crkvom na temelju ujedinjenja proglašenog na koncilu u Firenci 1439. g. Za vršenje obreda oni su sredinom 16. stoljeća dobili crkve: sv. Ilije u Zadru, sv. Julijane u Šibeniku i sv. Venerande u Hvaru (dotada katoličke crkve latinskog obreda, pa je stoga i dalje u njima bio ostavljen po jedan oltar za latinski obred). Međutim, spomenute su grčke zajednice od vremena kandijskog rata bivale sve manje, dok su od tada na mletačko područje u Dalmaciji dolazile sve brojnije skupine pripadnika Srpske pravoslavne Crkve. S njima je već prvih godina rata stigao i episkop Epifanije Stefanović koji je posredovanjem kapucina Bartolomeja iz Verone 1. XI 1648. stupio u uniju s Katoličkom Crkvom. Bogović na daljnjim stranicama ovog prvog odsjeka potanje prikazuje taj i nekoliko kasnijih pokušaja unije, napose onu Nikodima Busovića. — U drugom odsjeku čitamo o sve većem protivljenju uniji i nastojanju pravoslavaca da u Dalmaciji dobiju svoju pravoslavnu hijerarhiju. Tu je u prvom redu riječ o kaluderima manastira Krke i o episkopima Savatiju Ljubibratiću, Stefanu Ljubibratiću i Simeonu Končareviću.

Drugi dio (»Protagonisti povijesnog razvoja«) ima tri odsjeka: »Pravoslavna Crkva«, »Katolička hijerarhija i kršćani bizantskog obreda u Dalmaciji« i »Mletačka republika i kršćani bizantskog obreda u Dalmaciji«. Kako vidimo iz navedenih naslova, autor najprije govori o Pravoslavnoj Crkvi. Posebno uzima u razmatranje hijerarhiju, kler i narod Srpske, a posebno Grčke (Carigradske) Pravoslavne Crkve u Dalmaciji. Pitanje odnosa katoličkih biskupa prema vjernicima bizantskog obreda obrađuje u dva odlomka. U prvom kraćem uzima u razmatranje razdoblje druge polovice 17. stoljeća, a u drugom dužem cijelog 18. stoljeća. Prvo je od tih razdoblja bilo ispunjeno nadama i nastojanjima mjesnih katoličkih biskupa oko sjedinjenja pravoslavnih s Katoličkom Crkvom. Pri tom u običnom narodu nisu primjećivali neku odbojnost. Pravim su »raskolnicima« smatrali samo njihove svećenike, poglavito kaludere. U raznim nevoljama, posebno za gladnih godina, nastojali su pomagati pravoslavne kao i katolike. Istodobno su ometali gradnju novih pravoslavnih crkava smatrajući to opasnošću i za katolike koji bi ponegdje mogli preko njih doći pod utjecaj pravoslavnih svećenika pa se udaljiti od svoje Crkve, što se je nerijetko događalo na turskom području. Nije se pri tom radilo o neobičnim slučajevima poput onoga u Splitu, gdje je bogati Grk Juraj Calergi, u to vrijeme jedini pravoslavac u gradu, namislio podići pravoslavnu crkvu, pa mu to bilo osuđeno, nego i o slučajevima, gdje je pravoslavcima njihova crkva bila stvarno potrebna. — U slijedećem su se

razdoblju nastojanja katoličke hijerarhije usredotočila poglavito na otpor uvođenju posebne pravoslavne hijerarhije u pokrajini. Katoličke su biskupe u tom predvodili zadarski nadbiskup Vinko Zmajević i njegov nasljednik Matej Karaman. Bogović za njih kaže: »Ne nalazimo ni jednog biskupa u Dalmaciji koji bi im mogao parirati u vjerskoj i humanističkoj kulturi, kao ni u aktivnosti i zauzetosti, poglavito u pitanju koje nas ovdje zanima« (str. 111—112). Što se tiče vjerske i humanističke kulture, aktivnosti i opće zauzetosti u biskupskoj službi zacjelo su im mogli i te kako parirati, recimo, splitski nadbiskupi Cosmi i Cupilli, pa i Kacić, Bizza, Dinaričić i Garagnin. Druga je stvar sa zauzetošću u pitanju pravoslavaca. Uostalom, to je pitanje bilo daleko aktualnije u zadarskoj, nego u splitskoj okolici. Zmajević se je s njim još u većoj mjeri susretao u rodnoj Boki, a pogotovo u barskoj nadbiskupiji kojoj je bio na čelu do prelaska u Zadar. On je uz to i u vrijeme biskupovanja u Baru i u Zadru bio povjerenik Rimske Stolice za katolike koji su živjeli u turskoj državi na Balkanu, gdje je Pravoslavna Crkva u odnosu na Katoličku bila u povlaštenom položaju. Zato je on, a s njim gotovo svi dalmatinski biskupi, smatrao da se ne smije dopustiti, »da katolicizam ustukne upravo na dijelu fronta koji oni drže« (usp. str. 145) u jednoj od nedavno čisto katoličkoj pokrajini u okviru katoličke države. Mi bismo danas, naravno, volili da su na svim stranama svi imali više osjećaja za međusobno prihvaćanje i razgovor, za ekumenske odnose, ali je ahistorijski takva nešto tražiti u ono doba. U ozračju onoga vremena i spletu okolnosti bile su neizbježne napetosti i suprotstavljanja. Zmajević je svom suprotstavljanju potpunoj autonomiji pravoslavaca u Dalmaciji pokušao dati »povijesnu i dogmatsku pozadinu, znanstveno dokumentiranu« (usp. str. 112). Zato su se i on i Karaman pozivali na odluke ekumenskih koncila koji su već od starokršćanskih vremena zabranjivali, da u jednoj biskupiji ili u jednom mjestu budu dva biskupa. Tvrdili su da bi uvođenje biskupa bizantskog obreda u Dalmaciji bila novost (što je bila istina) po njihovom sudu vrlo opasna. Nasuprot toga s pravoslavne se strane upozoravalo da je opasna novost onemogućavanje bizantskog obreda (usp. str. 117).

Treći je protagonist bila Mletačka Republika koja je sebi pridržavala pravo da u svemu ima posljednju i odlučujuću riječ. Njoj je vrhovno mjerilo svake pa i religiozne politike i odnosa prema obredima i Crkvama bilo dobro države i očuvanje neokrnjenog njezina suvereniteta. U njoj je katolička vjera bila smatrana državnom religijom, ali bez isključivanja drugih: židova, protestanata i pravoslavaca. Odnos Republike prema pitanju Pravoslavne Crkve u Dalmaciji i prema njezinoj težnji za ostvarenjem potpune samostalnosti nije bio uvijek dosljedno isti. Najviše je ovisio o stajalištu generalnog providura pokrajine i njegovoj procjeni političke strane pitanja, a oni su u tom pogledu znali zauzimati različita stajališta. Većina ih je podržavala mišljenje i stajalište katoličkih biskupa, a neki su, u prvom redu Alvise Mocenigo (dva puta generalni providur i konačno mletački dužd), pokazivali sklonost da se pravoslavnom kleru u Dalmaciji dade željena autonomija. Razlike su, dakle, bile u pitanju uspostave posebne pravoslavne hijerarhije, dok je vrhovna uprava Republike bila uvijek dosljedno za zaštitu bizantskog obreda. U tom je smislu odgovarajući na molbe i pritužbe nekih pravoslavnih zajednica izdala niz odluka, a dekreti su iz godina 1739, 1754. i 1762. imali općenito značenje. Posljednji je od navedenih proglasio, da se svi kršćani bizantskog obreda imaju pravo služiti u miru svojim obredom. Nijedan se latinski prelat ni bilo tko drugi ne smije u to uplitati. Svaka je parohija ovlaštena prema ustaljenim običajima pristupiti izboru svoga paroha uz jedini uvjet da je izabrana osoba podanik mletačke države i da je dobra vladanja (usp. str. 153). Dodajmo da je upravo te godine 1762. u Veneciji objavljena knjižica od 44 stranice većeg formata (238 × 170 mm) u kojoj su donesene bule papa Leona X, Klementa VII. i Pavla III. o zaštiti bizantskog obreda od svakog pokušaja latinizacije i to u talijanskom, grčkom i staroslavenskom prijevodu. Tekst je na staroslavenskom jeziku tiskan crkvenom ćirilicom većim slovima i prozračnijim slogom uvijek na desnoj stranici, dok su usporedni tekstovi na talijanskom i grčkom složeni sitnijim slovima i zbijenije na odgovarajućoj lijevoj stranici svaki u svom stupcu. Po tom se

vidi da je knjižica bila prvenstveno namijenjena zaštiti bizantskog obreda u Dalmaciji (jedan se neregistrirani primjerak čuva u biblioteci »Ivan Paštrić« Nadbiskupskog sjemeništa u Splitu!). Dok je Venecija tako dosljedno štitila obrednu autonomiju, do kraja svog postojanja (1797.) nije udovoljila težnji pravoslavaca u Dalmaciji za crkveno-organizacijskom autonomijom koja bi bila izražena u postojanju pravoslavne hijerarhije. Pri tom se nije oslanjala na teološke i crkveno-pravne razloge koje su navodili dalmatinski katolički biskupi. Ona je gledala na cijeli problem poglavito s političkog gledišta. Bojala se da preko pravoslavne hijerarhije u pokrajini dođe do utjecaja koja strana sila (Rusija). Udaljila je pravoslavne episkope koji su bili počeli djelovati u Dalmaciji, jer za to nisu bili dobili dopuštenje Senata. Osim toga bili su stranci ili su se dali zarediti od stranaca bez prethodnog odobrenja Senata, što su vlasti smatrale nezakonitim i kažnjivim.

Bogović svoju knjigu završava upozorenjem da korijen krize u odnosu Katoličke i Pravoslavne Crkve u Dalmaciji treba tražiti u ekleziologiji 17. i 18. stoljeća pa dodaje: »Budući da nisu postojali uvjeti za međucrkvni razgovor, i pored mnogo dobre volje i uloženi napora, rezultat je u konačnici nepovoljan, i u sebi i u posljedicama koje je imao, napose u periodu sazrijevanja nacionalne svijesti kada je religiozna komponenta doprinijela produbljivanju razlika između dvaju naroda. Svaki ozbiljniji pokušaj na ekumenskom planu ne smije mimoći te faktore, koji su i danas prisutni u mentalitetu i psihologiji kako kod katolika tako i kod pravoslavaca u Dalmaciji« (str. 166).

Ako bismo na kraju htjeli nadodati još koju riječ osvrta na Bogovićevu knjigu s obzirom na njezin sadržaj, onda bismo mogli naglasiti, da u njoj nema suvišnih poglavlja, pa ni rečenica, iako tu i tamo ima ponavljanja, ali stvarno neizbježnih. Netko će zacijelo požaliti što nisu više zahvaćena i još neka pitanja koja se čitatelju usputno postavljaju za vrijeme čitanja i koja bi ga jako zanimala, ali teško da bi mogao navesti neko koliko toliko važno pitanje koje bi stvarno izravno spadalo na predmet u okviru ovako točno određene teme, a bilo bi izostavljeno. Prikaz u cjelinu, a jednako tako pojedini izričaji, sudovi i zaključci, naglasimo na kraju, zvuče trijezno, jasno i objektivno, a i samo približavanje tom idealu pohvalno je i poželjno.

BIBLIOGRAFSKI PRIRUČNIK O RELIGIJI

Bosiljka Milinković: Bibliografija radova o religiji, Crkvi i ateizmu — objavljenih u Jugoslaviji od 1945. do 1981. godine, Zagreb 1982, izd. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; str. VI + 389 (ciklostil).

Marko Mišerda

Ovo je prva knjiga u sklopu istraživačkog zadatka *Religijski fenomen u Jugoslaviji*, što je dio projekta *Sociokulturni razvoj* spomenutog Instituta. Kao i ostala njihova izdanja, knjiga je izišla u ciklostilskoj tehnici i u maloj nakladi (100 kom.). Ona je također i bjelodan dokaz o neumornom i sustavnom radu zagrebačkog Instituta za društvena istraživanja.

Treba reći da je ovo do sada jedini rad s ovog područja koji prelazi uske okvire jednog časopisa, predmeta ili jedne godine. U takvoj situaciji ovaj pokušaj sustavnog bibliografskog rada ne može biti bez sjena. No, podimo redom. Knjiga je popraćena *Predgovorom* (I—VI), slijedi *Plan klasifikacije* (1—6), zatim 4667 bibliografskih jedinica (7—352), te *Autorsko kazalo* (353—389).